

Şeyh Ahmed Fethullah El-Câmî'nin Zikir Anlayışı

Sheikh Ahmed Fethullah al-Jami's Understanding of Dhikr

ÖZET

Zikir, İslam dininin önemli bir ibadeti, ruhun gıdası ve manevi tekâmülü sağlayan pratiklerinden birini teşkil eder. Bu ibadet Allah'ı isim ve sıfatlarıyla anmak, O'na hamd etmek ve dua ile yakınlaşmak için yapılan bir eylemdir.

Kur'an ve sünnette yer alan zikir, kalbi gafletin karanlığından ve günahların kasvetinden kurtaran, asıl varoluşuna kavuşturan, kul ile Allah arasında güçlü bir bağ kuran eşsiz bir yoldur. Bu bağ sayesinde kul, aczini ve kulluğunu idrak ederek Yüce Allah'a yakınlaşır ve önemli bir görev üstlenir. Başka bir ifadeyle zikir, kalbi dünyevi kaygıların, şeytani ve nefsanî tuzakların zincirlerini kırarak kulun Allah'a yakınlaşmasına vesile olur. Bu yakınlık sayesinde kul, aczini ve fakrını idrak edip Yüce Allah'a teslimiyet göstererek huzur ve sükûnete kavuşur. Bu nedenle Allah dostları, zikrin özel bir önem vermiş ve bu konuyu derinlemesine incelemişlerdir.

Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî'de, *Sevânih Kalbiyye, ed-Dürerü'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye ve Tenzîhu'l-Kulüb Li Nazari Allâmi'l-Ğuyüb* gibi eserlerinde zikrin ruhani ve manevî yolculuğun en önemli duraklarından biri olduğunu açıkça ortaya koyar. Zikrin ne olduğunu, nasıl yapılması gerektiğini ve ne gibi faydaları olduğunu titizlikle inceler. Ayet ve hadislerden hareketle sûfî geleneğin ışığında zikrin meşruiyetini sağlamlaştırır ve her açıdan açıklar. Bu açıklamalarda Gâzzalî (ö. 505/1111), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309) gibi önde gelen pek çok sûfinin görüşlerini de mukayeseli bir şekilde sunarak konuya derinlik kazandırır.

Anahtar kelimeler: Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî, Zikir, İslam, Kalp.

ABSTRACT

Zikr constitutes an important act of worship in the Islamic faith, serving as nourishment for the soul and a practice that facilitates spiritual growth. This act involves remembering Allah with His names and attributes, praising Him, and drawing closer to Him through supplication.

Zikr, as mentioned in the Qur'an and Sunnah, is a unique path that rescues the heart from the darkness of heedlessness and the burden of sin, leading one to attain their true purpose and establishing a strong connection between the servant and Allah. Through this connection, the servant becomes aware of their own weaknesses and submission to Allah, thereby drawing closer to Him and undertaking a significant role. In other words, zikr serves as a means for breaking the chains of worldly worries, satanic temptations, and egoistic traps, enabling the servant to draw nearer to Allah. Through this closeness, the servant comprehends their own limitations and dependence, surrendering to Allah with tranquility and peace of mind. For this reason, the friends of Allah have placed special importance on zikr, thoroughly examining and exploring this subject.

In his works such as "*Sevânih Kalbiyye*," "*ed-Dürerü'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*," and "*Tenzîhu'l-Kulüb Li Nazari Allâmi'l-Ğuyüb*," Sheikh Ahmed Fethullah al-Jami clearly emphasizes that zikr is one of the most important stages of spiritual and inner journey. He meticulously examines what zikr is, how it should be performed, and its benefits. Drawing from Quranic verses, hadiths, and the insights of prominent Sufi scholars such as Al-Ghazali, Ibn Qayyim al-Jawziyya, and Ataullah al-Iskandari, he strengthens the legitimacy of zikr within the Sufi tradition, providing comprehensive explanations from various angles.

Keywords: Sheikh Ahmed Fethullah al-Jami, Dhikr, Islam, Heart.

GİRİŞ

Kullarını sayısız nimetlerle donatan Yüce Allah, hamd ve şükürle anılmaya layık yegâne varlıktır. Bu nedenle kul, Rabbini tanımayı ve O'nu hatırlamayı asla ihmal etmemelidir. Zira kul, Rabbini ne kadar iyi tanırsa O'na karşı sevgi ve saygısı da o düzeyde artar. Bu saygı ve sevginin en önemli tezahürlerinden birisi de zikirdir. Zikir, kulun kalbini Allah'a bağlayan, onu gafletten kurtaran ve Allah'ın rızasını kazandıran önemli bir ibadettir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren, bu hakikati idrak eden Allah dostu sûfiler, zikre özel bir önem vermiş ve zikri hayatlarının merkezine yerleştirmişlerdir.

Tasavvuf felsefesinin gelişmesiyle birlikte zikir, belli kalıplar içinde yapılmaya başlanmış ve zamanla daha sistematik bir hale gelmiştir. Bu süreçte, tarîkattan tarîkata hatta kişiden kişiye farklılık gösteren zikir anlayışları ortaya çıkmıştır. Bu anlayışlardan biri de Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî'ye aittir. Bu çalışmada, zikrin kısa bir tanımı yapıldıktan sonra Câmî'nin zikir anlayışı, diğer sufilerin zikir anlayışlarıyla karşılaştırılmalı olarak ele alınacaktır.

Zikir

Sûfî geleneğin önemli temsilcileri, zikri sadece bir ibadet değil, hayatlarının merkezi ve amellerinin temel unsuru olarak kabul etmişlerdir. Zikir ile yoğrulmuş bir ömür süren bu sûfiler, tüm enerjilerini ve çabalarını zikir pratiği

Mehmet Hanefi Sanır¹

How to Cite This Article

Sanır, M. H. (2024). "Şeyh Ahmed Fethullah El-Câmî'nin Zikir Anlayışı", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:9, Issue:2; pp:109-114. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11103314>

Arrival: 15 January 2024

Published: 30 April 2024

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

*Bu makale Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Abdurrahim ALKIŞ danışmanlığında devam eden "Şeyh Ahmed Fethullah El-Câmî'nin Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufi Görüşleri" Adlı Doktora çalışmasından oluşturulmuştur.

¹ Doktora Öğrencisi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf, Öğretmen, MEB, Bingöl, Türkiye

üzerine odaklanmış, hatta her nefes alışverişlerini dahi bir zikir anı olarak görmüşlerdir. Bunun yanı sıra sûfiler zikri, vuslat yolculuklarının temel dayanağı olarak görmüş ve müridlerinin manevi gelişiminde önemli bir vasıta olarak değerlendirmişlerdir.

Mutasavvıflar, zikir ve evradın manevi tekâmüle vesile olduğunu vurgularlar. Bu pratikler, kişinin Allah'a duyduğu sevgiyi, yakınlığı ve bağlılığı arttırmakla kalmaz, aynı zamanda nefsi kontrol etmeye ve ruhsal yükselişe yardımcı olur. Zikrin doğru şekilde yapılmasının, kişiyi günahlardan uzaklaştırıp hayırlı işlere teşvik ettiği görüşündedirler. Zikir, her an Allah'ı hatırlamanın ve O'na yönelmenin bir aracı olduğundan, günahlardan uzaklaşmaya yardımcı olur. Ayrıca, zikir kişiyi iyi işlere yöneltir ve Allah'ın rızasını kazanmasına vesile olur. Tasavvuf ehli zatlar, zikrin ameller içinde en üstünü olduğunu öne sürerler, çünkü bu ibadet, Allah'a olan bağlılık ve sevgiyi en derin şekilde ifade eder.² Öte yandan Sûfiler, zikrin kişiyi en kısa yoldan Allah'a ulaştırdığını kaydeder.³

Zikir tasavvufta riyazetin en önemli şartı, müridi en mükemmel şekilde Allah'a yaklaştıran vasıta, müridin kalbini gaflet ve nıyan perdelerinden arındırarak ona mezkûru hatırlamak ve Allah'tan başkasını unutmak⁴ gibi manalara gelir. Kuşeyrî, (ö. 465/1072) zikri Allah'a giden yolda temel şart olarak tarif ederken, ilk sûfilerden Vâsîti de, (ö. 320/932) Hak Teâlâ'yı şiddetle sevmek ve korkusunun galibiyeti altında bulunmak hali içinde, derin gafletten devamlı huzur ve müşâhede haline geçmek olarak tanımlar.⁵ Gâzzâlî ise, mezkûrun kalbe hâkim olması ve zikreden gizli kalması olarak ifade ederken,⁶ *Menâzilü's-Sâirîn* müellifi Herevî'de (ö. 481/1089) zikri gaflet ve nısyandan kurtulmak olarak tanımlar.⁷

Ömrünün önemli bir bölümünü zikir ile geçiren Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî, zikir konusunda genellikle ilk dönem sûfilerin izinden gitmiştir. Zikir, Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî'ye göre, ruhun yücelmesi, beden saflaşması, kalbin ibadete hazırlanması ve kulun cennete girmesine vesile olan farz ibadetlerden sonra en önemli ibadettir.⁸ *"Kalbini bizi anmaktan gafil kaldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme."*⁹ ayetinde Yüce Rabbimiz, zikrin önemine vurgu yapmaktadır. Bu ayet, zikir ile dünya ve ahiret hırslarından kurtulmanın ve Allah'a yakınlaşmanın mümkün olduğunu göstermektedir. Zikir, kalbimizi Allah'ın nuruyla donatan, ruhumuzu arındıran ve bizi O'na yaklaştıran önemli bir ibadettir. Bu nedenle, zikirde her tülü arzuyu bir kenara bırakmalı ve sadece Allah'ın rızasını kazanmaya odaklanmalıyız.¹⁰ Dolayısıyla, insan zikir ve ihlâsı bir araya getirdiğinde, yıllar süren çabalamanın ardından elde edilemeyen makamları bir anda kazanmış olur.¹¹ Zikirde huzur bulan mürid, bu huzurun tadını çıkarmaya devam etmelidir. Dua etmek için acele etmemeli, çünkü dua etmek için huzurlu bir kalp gerekir.¹² Rasûlüllah bir hadisinde *"Rab Azze ve Celle şöyle buyurdu: benim Kitabımı okumak ve beni zikretmekten dolayı kim benden bir şey isteyecek durumda olmazsa; ben o kimseye isteyenlere verdiğimin en üstününü veririm. Allah'ın sözlerinin diğer sözlere karşı üstünlüğü: Allah'ın yarattıklarına karşı üstünlüğü gibidir."*¹³ buyurarak ibadet ve zikrin sadece Allah rızası için yapılmasının önemi vurgulamaktadır.

Câmî, farz ibadetlerden sonra en değerli kabul ettiği zikirde dikkate alınması gereken kritik unsurlara vurgu yapar. Takvâ, İhlâs, tâzim, aşk, iştıyak ve huzur-u taâme gibi faktörlerin zikir sırasında var olması, müridin Rab'ini samimi bir şekilde anmasına ve bu vesileyle insanın maddi kirlerden arınmasına, ruhsal temizliğin sağlanmasına katkıda bulunduğunu ifade eder. Müridin, bahsedilen şartları içeren zikirle Allah'ı sıkça anması, hem maddi hem de manevi gelişimine katkıda bulunarak insan-ı kâmil olma liyakatini kazanmasına olanak sağlar. Ancak Rab'ini anmaktan kaçınan bir mürid, aklının karmaşasına kapılarak kendisine verilen görevi yerine getirme konusunda yetersiz kalır. Çünkü zikir, ihlâs, takvâ, tâzim, aşk, iştıyak ve huzur-u taâme gibi unsurlarla birleştiğinde, etkili bir anahtar gibi tüm engelleri aşar. Zikir sadece bir ibadet değil, aynı zamanda tüm yaşantı ve davranışlarda, inananların kalbini düzelteren cennet bahçelerinden biri olarak nitelendirilir.¹⁴ Hz. Peygamber'in *"Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki, o iyi, doğru ve düzgün olursa bütün vücut iyi, doğru ve düzgün olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! O kalptir."*¹⁵ sözüyle zikrin maddi ve manevi kalp üzerindeki kilit rolüne vurgu yapmıştır. Hz. Peygamber'in *"Cennet bahçelerinden geçtiğiniz zaman faydalanın! Nedir Cennet bahçeleri? diye sordular. Zikir halkaları buyurdu."*¹⁶ hadisine atıfta bulunur ve zikrin bu önemli yönüne dikkat çeker. Çokça zikir çekmek, Allah'ı tam anlamıyla tanımak için bir vesile olarak görülür. Bu nedenle zikir meclisleri, imanı ve ahlakı güçlendirmek için

² Ömer Tay, *Çağdaş Dönemde Hindistan'da Tasavvuf (Eşref Ali Tehanevi Örneği)* (İlahiyat Kitap, 2023), 169-170.

³ Mehmet Şirin AYŞ, "Semennüdi'de Zikir Anlayışı", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5, 4.

⁴ Kâşânî, *Letaifü'l-A'lâm Fi İşarati Ehli'l-İlham*, (Tasavvuf Sözlüğü), Çev. Ekrem Demirli, 248; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, (Doğuş Devrinde Tasavvuf), Haz. Süleyman Uludağ, 169; İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, (Tasavvufta Yüz Basamak), Trc. Abdurrezak Tek, ts., 45.

⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, (Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi), Haz. Süleyman Uludağ, 301-302.

⁶ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn Trc. Abdullah Aydın*, 1/492.

⁷ bu İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, (Tasavvufta Yüz Basamak), Trc. Abdurrezak Tek, ts., 56.

⁸ Câmî, *ed-Düreri'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 23., 72.

⁹ Kehf, 18/28.

¹⁰ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/40.

¹¹ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/42.

¹² Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/43.

¹³ Tirmizî, "Fedailü'l-Kur'an", 2926.

¹⁴ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 134.

¹⁵ Buhârî, "İmân", 39.

¹⁶ Tirmizî, "Daavat", 82.

özellikle gaflet ve şüpheye sahip olanlar için kaçınılmazdır.¹⁷ Şerîata bağlılık ve sıkça zikir çekmek, kişinin Allah'a kul olmasına ve kulluk vazifesini etkili bir şekilde yerine getirmesine yardımcı olur.¹⁸ Ayrıca zikrin azlığı, kalbin kasvetine ve şeytan ile nefsin isyanına neden olabilir, bu da kişiyi Allah'a hizmet etmekten uzaklaştırabilir.¹⁹ Mürîd, Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlı kalarak huzur-u taâme ile zikre devam ederse, Hz. Peygamber'in gölgesinde hem dışsal hem de içsel bir ilerleme yaşar. Bu durumda, ibadetlerinde zorluk veya sıkılmadan ziyade, ibadetlerden zevk alır. Ancak şeytan ve nefse karşı mücadele etmeyen, kötü alışkanlıklardan kurtulamayan bir mürîd, bu ilerlemeyi yaşayamaz.²⁰

Şeyh Ahmed Fethullah el-Câmî'ye göre, bir mürîd kalbini "Lâ İlâhe İllallah" kelimesi ile çokça zikretmek suretiyle arındırmalı ve Hz. Peygamber'e salâtüselâm getirerek nurlandırmalıdır. Bu sayede mürîd, huzur-u taâmmeyi elde edebilir. Huzur-u taâmmeyi ve huşu sahibi olan mürîd, namazda ve zikir esnasında şeytani düşüncelerden ve nefsi arzularından etkilenmez. Eğer böyle olumsuz etkiler fark edilirse, mürîd hemen kalbini Allah'a yönlendirmeli ve O'nu anmaya başlamalıdır. Bu manevi seviyeye ulaşabilmek için, bir mürşid-i kâmilin rehberliği veya ahirete intikal etmiş evliyâullahın manevi varlıklarının eşliğinde çaba sarf etmek ve seyr u sülûk yapmak gereklidir. Ayrıca, mürîd İslam'ın temel prensipleri olan namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerde Allah'ın emirlerine tam riayet göstermelidir. Bu ibadetlerin yanı sıra, zikir çekme konusunda da aynı özen ve ciddiyeti göstermelidir.²¹ Çünkü çokça zikir çekmek, diğer ibadetlerin yanı sıra tüm ibadetlerin kolayca yerine getirilmesini sağlar. Yüce Allah da bir ayetinde "Allah'ı çok zikredin"²² buyurarak zikir çekmenin ibadetlerin yerine getirilmesinde ve manevi hazların elde edilmesinde ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmıştır.

Şeyh Ahmet Fethullah el-Câmî'ye göre, mürîdin zikir çekmesi, damarlarında dolaşan kanın ritmiyle (الله) isminin sesini duyana kadar sürmelidir.²³ Çünkü mü'minin kalbinde Allah'ın nuru yer alır ve bu kutsal isim, zikir esnasında kalpte belirir. Ancak mürîdin odak noktası keşif değil, Allah'ı zikretmekte olmalıdır.²⁴ Kalbin üzerindeki perdeler, derin bir huşu ve sıkça Allah'ı anmakla kalkar. Bu perdelerin yok olmasıyla birlikte insan, saltanatın esrarını müşâhede edebilir. Dünya, berzah âlemi ve kıyamet günündeki o dehşetengiz atmosfer, mü'min için, içsel bir değişiklik yaratmaz; en fazla ona bir keşif deneyimi yaşatabilir.²⁵ Öte yandan, sağlam ve samimi bir tevhid inancına sahip olmak için bolca zikir çekmek gereklidir. Zira zikrin artması, kişiyi sağlam ve samimi bir tevhid inancına ulaştırarak Allah'a yaklaştırır. Hz. Peygamber'in şu hadisi bu önemi vurgular: "Allah'ı görüyorsunuzcasına kulluk et. Çünkü sen O'nu görmeden de O seni görmektedir."²⁶ Bu, ibadetlerde huşu ve ihsan boyutunun ne kadar önemli olduğuna işaret eder. Sağlam ve ihlaslı bir tevhid inancına sahip olmak, sünnet-i seniyye'ye uymak ve kalbi bütün olumsuz etkilerden temizlemek, sıkça zikir çekmekle mümkündür.²⁷

Câmî'ye göre, en etkili zikir, içinde olumsuz düşüncelerin ve bozuk niyetlerin bulunmadığı, içsel bir coşku ve vecd ile gerçekleştirilen zikirdir. Zira bu coşku ve vecd, zikrin doğru bir şekilde yapıldığının bir göstergesidir. Vecd ve coşku olmadan yapılan zikrin faydası neredeyse yok gibidir.²⁸ Mürîd, kalbine sızan olumsuz düşünceleri fark edip onlara karşı önlem almazsa, zikir kesilir ve içsel bir endişe ortaya çıkar.²⁹ Bu nedenle, mürîdin, kalbine giren olumsuz etkilerle mücadele etmesi, Allah'ın rahmetine sığınması ve zikre devam etmesi önemlidir. Havâtır ve vesvesenin kalbe galip olmaması için mürîdin onlara karşı mücadele etmesi gereklidir. Bu konuda Yüce Allah, "Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir."³⁰ diyerek, zikirle mücadele etmenin önemini vurgulamıştır. Ayrıca, vecd ve coşkuyla yapılan zikir, mü'minin imanını güçlendirir ve bu sayede ilme'l-yakînden ayne'l-yakîn mertebesine yükselmesine katkı sağlar.³¹ Aynı şekilde, mürîd, şerîata sıkı sıkıya bağlı kalarak, çokça zikir çekmek suretiyle dünya sevgisi ve dünya hırslarından arınarak Allah'ın hoşnut olduğu kullar arasına katılabilir.³²

Câmî'ye göre, gizli olarak yapılan zikir, kalbi temizlemek ve Allah'a yakınlaşmak için en etkili yoldur. Ancak bu tarz bir zikir, nefsin ve şeytanın hilelerine karşı kişiyi savunmasız bırakabilir. Başka bir ifadeyle nefis, hafî zikir yapan kişiyi, artık zikirden vazgeçmesi gerektiğine inandırarak kişinin manevi gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, gizli zikir yerine açık ve yüksek sesle yapılan zikir tercih edilmelidir. Açık zikir, nefsin ve şeytanın hilelerine karşı adeta bir kalkan görevi görür. Ayrıca, kalp ve diğer organların zikirle meşgul olmasını sağlar. Çünkü

¹⁷ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 41.

¹⁸ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 41.

¹⁹ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 42.

²⁰ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 98.

²¹ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/282.

²² Cum'a, 62/10.

²³ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/119.

²⁴ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/122.

²⁵ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 127.

²⁶ Buhârî, "Tefsîr", 31/2.

²⁷ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/186.

²⁸ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/145.

²⁹ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/185.

³⁰ Ankebüt, 29/69.

³¹ Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/163.

³² Câmî, *Sevânihu Kalbiyye*, 1/285.

nefis, sessiz zikir yapan kişiyi, artık dilinle (الله) (الله) demene gerek yok diyerek zikirden vazgeçmesi gerektiğine inandırabilir. Bu durum, kişinin manevi gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu sebeple, açık zikir, nefsin ve şeytanın hilelerine karşı bir kalkan görevi görerek kalp ve diğer organların zikirle meşgul olmasını sağlar.³³

Câmî'ye göre, kişinin cehennem korkusundan ötürü ibadet etme konumundan Allah'ın azamet ve kibriyâsından kaynaklanan bir korku ile ibadet etme seviyesine yükselmesi mümkündür. Bu yükseliş, kişinin Hz. Peygamber'in sahih sünnetine uyması, Kur'an'ı Kerim'i derinlemesine düşünerek okuması ve düzenli olarak zikir çekmesiyle gerçekleşir. Yüce Allah, bir ayetinde "*Rabî'nin huzurunda (hesap vermek üzere) duracağından korkan kimseye iki cennet vardır.*"³⁴ şeklinde buyurarak Allah'ın kudret ve azametini saygı göstermenin ibadet için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Bu yüksek mertebeye ulaşan kişi, Allah'ı sık sık anarak muhabbetin zirvesine çıkar.³⁵ Zikre hakıyla muttali olanlar gece gündüz demeden zikre devam ederler. Onların durumu, tıpkı açlık çeken bir insanın yemeğe olan ihtiyacı gibi zikre ihtiyaç duyarlar. Zikirle meşgul olan kişi, zikrin gerçek tadına eriştiğinde nefsi emarenin içindeki kötülükleri fark eder ve onlara karşı koyar. Çokça zikir çekmek, şeytana ve vesveselere karşı güçlü ve samimi bir irade geliştirir. Ayrıca, Allah'tan razı olma ve O'na bağlanma bilincini güçlendirir.³⁶

Gâzzalî, dil ile yapılan zikrin, gafil bir kalp tarafından gerçekleştirildiği için faydasız olduğunu söylerken,³⁷ Atâullah el-İskenderî, zikrin gafletle yapılsa bile terk edilmemesi gerektiğini ifade eder.³⁸ Câmî ise, Gâzzalî'nin bakış açısından ziyade Atâullah el-İskenderî'nin görüşüne daha yakındır. Ona göre, dil ile yapılan zikir, kalpte zikre olan arzuyu uyandırır. Bu nedenle, kalbin zikre alışması için dil ile yapılan zikrin devam etmesi gerekir. Zikrin daha etkili olabilmesi için ise dil ve kalbin birlikte zikre katılması gerektiğini vurgular.³⁹

Câmî'ye göre, Allah'a ulaşmak isteyenler, Kur'an ve sünnetten kaynaklanan zikirle, Allah'ı sürekli anarak, O'nu zikretmenin neşesine ve huzuruna kavuşabilirler. Bu nedenle, Allah'a ulaşmak isteyenlerin bu zikre sıkı sıkıya sarılması gerekir. Her ne kadar tüm mü'minler Allah'ı sıkça anmakla yükümlü olsalar da, bu görevi yerine getirenlerin sayısı ne yazık ki çok azdır. Bu, Allah'ı anmanın kolay bir iş olmadığını, aksine büyük bir çaba ve sabır gerektirdiğinin bir göstergesidir.⁴⁰

Câmî'ye göre, zikrin özü, lafzatullahı (الله) aslıyla anmaktır. Bu da, dil ve kalp uyumuyla gerçekleşir. Zira lafzatullah, nurani bir yol ile mü'minin kalbine girer, günah ve gafletten etkilenmez. Zikir, Allah'a ulaşmanın tek yolu değildir. Farz ve vacip ibadetleri yerine getirmek, nefse ve şeytana karşı direnmek ve sünnetlere uymak da gerekir. Zikre devam etmek, kişinin gücü nispetinde olmalıdır. Zira yoğun zikir, kişinin Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlamasını, Allah'a daha yakınlaşmasını ve güzel ahlaklı olmasını sağlar. Aynı zamanda çokça zikir çekmek, kişiyi Allah'ın ve Resulü'nün hoşnutluğunu kazanmasına, Kur'an ve sünnetin mesajlarını anlamasına vesile olur. Bu hususta Yüce Rabbimiz, "*Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!*"⁴¹ "*Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.*"⁴² buyurarak, zikrin önemine ve devamlılığına vurgu yapmıştır. Kalp, gaflet ve günden arınana kadar dil ile zikre devam etmek gerekir.⁴³

Câmî, zikir ve muhabbet arasındaki ilişkiye de değinir. Ona göre zikir, mürşide duyulan sevgiyi harekete geçirerek takvânın kapılarını açar. Takvâ sahibi bir mürşid, keşif yoluyla hakikati batıl olandan ve iyiyi de kötünden ayırt etme yeteneğine kavuşur. Bu nedenle, zikir ve halvetin kalbe yerleşebilmesi için mürîdin düzenli olarak halvet ortamına girip zikir çekmesi gerekir. Zikir ve halvetin kalbi kuşatmasıyla mürîd, nefsi emâre ve şeytanın aldatmacalarından arınarak ideal huzura ulaşır. Böylece ihlâs, zikir ve huzurun birleşimi, mürîdin ilerlemesine önemli katkılar sağlar.⁴⁴

İbn Kayyim el-Cevziyye göre, "*Allah'ın zikrinin zayıflaması ve unutulması, kalplerin ölümü olarak değerlendirilir.*"⁴⁵ Allah'ı yeterince anmamanın sonucunda nurun azalması meydana gelir ve bu durum, iyinin en iyiden, hak ile batılın birbirinden ayırt edilememesine neden olabilir. Ayrıca, mü'minin kalbindeki zikrin azalması, imanın da zayıflamasına sebep olabilir. Ona göre, güçlü ve sağlam bir imana sahip olmayan bir kalp, şeytanın tuzaklarına, dünya sevgisine, dünyevi işlere ve nefsin arzularına karşı savunmasız kalabilir. Zikrin azalmasıyla birlikte iman da zayıflar, ancak kalpte düzenli bir zikir bulunmasıyla iman da güçlenir. Sağlam bir imana sahip olmayan kalp, şeytanın hilelerine, nefsin arzularına ve dünya sevgisine karşı korunmasız hale gelir ve neredeyse ölü gibi olur. Ancak kalpte düzenli bir zikir bulunmasıyla birlikte iman da güçlenir, şeytanın hileleri reddedilir ve kalp

³³ Câmî, *Sevânihi Kalbiyye*, 1/206.

³⁴ Rahmân, 55/46.

³⁵ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 21.

³⁶ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 23.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn Trc. Abdullah Aydın*, 1/919.

³⁸ Atâullah İskenderî, *Hikem-i Atâiyye Tercüme ve Şerh. Yahya Pakiç* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 62.

³⁹ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 52.

⁴⁰ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 65.

⁴¹ Fecr, 89/ 27, 28, 29, 30.

⁴² Ra'd, 13/28.

⁴³ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 88.

⁴⁴ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye*, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 72-73.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 843.

temizlenir. Bu yaklaşım, İslam düşünce geleneğinde zikrin ve imanın birbirini etkilediği ve güçlü bir imanın düzenli zikre bağlı olduğu görüşünü vurgular.⁴⁶

Fethullah Câmî, özellikle Gâzzalî ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi, zikir ile kalp arasındaki sağlam bağa vurgu yapmaktadır. Zikrin, insanın iç organları üzerinde özellikle kalp üzerinde ciddi bir etkisi olduğuna inanmaktadır. İnsan bedeni yiyecek ve içecek ihtiyacı duyduğu gibi, kalp de içtenlikle zikri arzular. Çünkü kalp, bu isteğiyle kötülüğü önler ve tüm olumsuz etkilere karşı korunmuş olur. Ancak zikirle korunmazsa, kalp kötülüklerin etkisi altında kalabilir ve amacından saparak sıradan bir seviyeye düşebilir. Zikir, müridin kalbini maddî ve manevî kirliliklerden arındırarak yüce bir seviyeye yükseltir. Çünkü Yüce Allah, "*Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.*"⁴⁷ buyurarak zikrin kalp üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Zikir, kalpteki gafleti dağıtarak insanın Allah'ın kendisini gözlemlediğinin farkına varmasını sağlar. Yüce Allah, başka bir ayetinde, "*Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileticeğiz.*"⁴⁸ diyerek zikir ile Allah'a yönelmenin önemine vurgu yapmıştır. Şeytanın etkisi altında hareket eden nefse karşı mücadele etmek ve onun kalbi ele geçirmesini engellemek için zikir gereklidir. Kul, nefsiyle mücadele ederek manevî yüksekliklere ve hedeflerine ulaşabilir. Kapı ve pencere açıklıklarının kapatılmasıyla soğuk havanın evin içine girmemesi gerektiği gibi, zikir ve ibadetlerle kalpteki eksikliklerin onarılması, şeytanın ve nefsin kötü isteklerinin kalbe girmesini engellemek açısından da önemlidir.⁴⁹

Câmî, İmam Nevevî'den (ö. 676/1277) mülhemle, zikrin kalp ve dil arasındaki dengesinden bahseder. Nevevî, "*Zikir kalp ile gerçekleşir, dil ile de olabilir. Ancak faziletli olanı, kalp ve dilin birlikte hareket ettirir.*"⁵⁰ Zihnin doluluğu, kalbin zikre hazır olmadığı bir delildir. Zikrin kalpte istenilen etkiyi yapabilmesi için zihinsel dağınıklıktan arınmak ve bütün dikkati zikre vermek gerekir. Bu da ancak samimiyet ve dikkatle zikre odaklanmak ile mümkündür. Bu sayede nefsin oyalayıcı istekleri ve şeytanın vesveseleri bertaraf edilebilir. Cehri zikrin, kalbe etkisinin açık zikre göre daha güçlü olduğu vurgulanır. Dil ile yapılan zikrin kalbe etki edebilmesi bütün dikkatin zikirde tutulması oldukça önemlidir. Nitekim dilde kalan zikir, vesveselerin ve düşüncelerin kalbe hücum etmesine sebep olabilir. Allah'ı hem dil hem de kalp ile sıkça anmak, kalbin aydınlanmasını ve güçlü bir imana erişmesini sağlar. Fakat zikir sadece dilde kalırsa, vesvese ve düşüncelerin kalbi zayıflatabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, Allah'ı hem sözlerle hem de kalple sık sık anmak, kalbi sağlam ve kişiyi Allah'a layık bir kul yapar.⁵¹

İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) öğretileri arasında, kalbin içinde Allah'ın mübarek ismi (الله) zikredilmesinin önemli olduğuna dair bir vurgu bulunmaktadır.⁵² Câmî de aynı görüşü benimseyerek, kalpten gafleti dağıtmak ve şeytan ile nefsin tehlikelerine karşı korunmak isteyen kişinin, Kur'an-ı Kerim'e ve sünnet-i seniyye'ye uygun bir şekilde hareket ettikten sonra yoğun bir şekilde zikir çekmesi gerektiğini ifade eder. Bu zikir, kelime-i tevhid olan " لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ " veya halvet ehline özgü olan Allah'ın ismi müfredi olan (الله) lafza-i celâl olabilir. Az zikir çekmek, İmâm-ı Rabbânî'ye göre münafıkların özelliklerinden biridir. Rabbimiz bu konuda, "*Allah'ı pek az anarlar.*"⁵³ sıkıntılı vasıflara dikkat çekmiştir. Ayrıca, gafletle yapılan zikrin terk edilmemesi gerektiğini savunan Câmî'ye göre, kalbin dizginleri Allah'ın kontrolündedir ve O, gafletle yapılan zikri huşu ve huzur içinde yapılan zikre dönüştürebilir. Ruh bedende olduğu sürece, düşünceler ve şeytanın rahat bırakmadığı bir gerçektir. Bu korunmanın temel reçetesi, Kur'an ve sünnete uygun davranışlar sergilemek ve düzenli olarak zikir çekmektir. Çünkü kalbin dehlizlerini kaplamış nefis ve şeytanı temizlemek, tıkanmış bir borunun tazyikli suyla temizlenmesine benzer.⁵⁴

Câmî takvâ ve zikir arasındaki bağa temas eder. Takvâ ve zikrin birbirini tamamlayan iki olgu olduğunu savunur. Ona göre takvâ, zikrin ön koşuludur ve zikir de takvânın meyvesidir. Bu nedenle, takvâ sahibi olmak isteyenler, zikre önem vermelidir. Nitekim Yüce Rabbimiz Kur'an'ı Kerim'de "*Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.*"⁵⁵ şeklinde buyurarak, zikrin tüm mü'minler için önemli olduğunu vurgular. Zira zikir, Allah'a yakınlaşmanın ve O'nun ile hemhal olmanın en etkili yollarından biridir.⁵⁶ Ayrıca, Allah'ın şeriatına ve Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı, zikirle meşgul, samimi ve sadık ibadetlerle uğraşan mürid, cennete gireceğini güçlü bir iman ile ümit etmektedir. Bu nedenle, müridin, kalp ve akıl sağlığı yerinde olduğu sürece, zikri terk etmemek önemlidir.⁵⁷

Câmî, büyük sûfilerin kendi tarikatlarına mensup olan kişilerin, Allah'a karşı sıkça zikir yapmalarını öğütlediğini ve Kur'an-ı Kerim'de zikirle ilgili ayetlerin, bu zikrin bütün mü'minler için geçerli olduğunu ifade eder. Zira kalpteki ince duyguların inkişaf etmesi, takvâ ve ihlâsın elde edilmesi, Hz. Peygamber'e uymanın sağlıklı bir şekilde ortaya

⁴⁶ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 73.*

⁴⁷ Ra'd, 13/28.

⁴⁸ Ankebût, 29/69.

⁴⁹ Câmî, *Sevâihü Kalbiyye, 1/214.*

⁵⁰ İsa, *Hakâik ani't-Tasavvuf, 149.*

⁵¹ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 73.*

⁵² Ebû'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidin el-Fârûkî es-Sirhindî İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât Trc. Hüseyin Hilmi Işık* (İstanbul: Hakikat Kitâbevi Yayınları, 2014), 1/415.

⁵³ Nisâ, 4/42.

⁵⁴ Câmî, *ed-Dürerü'l-Behiyye Fi'l-Vesâyâ'l-Câmiyye, Cem': Ahmed Şerif Ne'san, 98.*

⁵⁵ Ahzâb, 33/41.

⁵⁶ Câmî, *Tenzîhu'l-Kulûb Li Nazari Allâmi'l-Çuyûb, 187.*

⁵⁷ Câmî, *Tenzîhu'l-Kulûb Li Nazari Allâmi'l-Çuyûb, 242.*

çıkması ve imanın güçlenmesi Allah'ı sıkça zikreden mü'minlerin kalplerinin nur ile aydınlanmasıyla mümkündür. Bu sebeple, bütün mü'minlerin Allah'a ve Resûlü'ne ittiba etmeleri, ibadetlerde ihlâsı yakalamaları ve sıkça zikir yaparak kalplerini tenevvür etmeleri gerekir. Böylece Peygamberlerin makâmından sonraki aşama olan ubudiyet (kulluk) makâmına erişilir.⁵⁸

SONUÇ

Câmî, zikrin insanın bütün yönleriyle olgunluğa erişmesini sağlayan en kıymetli ibadetlerden biri olduğuna inanır. Zikri sürekli ve sıkça yapılmasını tavsiye eder. Zikrin ihlâs, takvâ, halâvet, tâzim, aşk, iştiyak ve huzur-u taâmme gibi unsurları içermesi gerektiğini kaydeder.

Şazeliyye tarikatına mensup bir sûfi olarak cehrî zikre önem verir. Zikirde özellikle “Lâ ilâhe illallah” ve “Allah” isminin anılmasını tavsiye eder.

Câmî'nin, zikir konusunda ki görüşleri pek çok sûfinin görüşleriyle örtüştüğü gibi aynı zamanda farklılaştığı yönleri de mevcuttur. Özellikle Gâzzali'nin, dil ile yapılan zikrin, gafil bir kalp tarafından gerçekleştirildiği için faydasız olduğu görüşlerine katılmaz. Ona göre, dil ile yapılan zikir, kalpte bir kıvılcım yakarak kalbin zikre olan duyarlılığını artırır. Bu nedenle, kalbin zikre alışması için dil ile yapılan zikrin devam etmesi gerekir. Zikrin daha etkili olabilmesi için ise dil ve kalbin birlikte zikre katılması gerektiğini vurgular.

KAYNAKÇA

Ayiş, Mehmet Şirin, “Semennûdî’de Zikir Anlayışı”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Gümüşhane, 2016.

Camî, Şeyh Ahmed Futhullah. *ed-Dürerü'l-Behiyye Fî'l-Vesâyâ'l-Câmiyye, Cem': Ahmed Şerif Ne'san*, Suriye: Mektebetü Darü'l-İrfan, 7. Basım, 2006.

----- el-Mücerredü'l-Muhtasar Min Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî. Suriye: Darul İrfan, 1. Basım, 2014.

----- *Min Sifâti'l-Mü'minîn Fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Suriye: Darü'l İrfan, 9. Basım, 2009.

----- Muntehebâtun Min Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut: Müessesetü'd-Duha, 2014.

----- *Nidâu'l-Mü'minîn Fî'l-Kur'âni'l-Mubîn*, Suriye: Darü'l İrfan, 7. Basım, 2011.

Camî, Şeyh Ahmed Futhullah. *Sevânihu Kalbiyye*, 2 Cilt. Suriye: Darü'l İrfan, 1. Basım, 2010.

----- *Tenzîhu'l-Kulûb Li Nazari Allâmi'l-Ğuyûb*. Suriye: Darü'l-Ğazâlî, 3. Basım, 2010.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ-u Ulûm'id-Dîn Trc. Abdullah Aydın*. İstanbul: Ayfa Basın, 2020.

Herevî, İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn, (Tasavvufta Yüz Basamak), Trc. Abdurrezak Tek*, ts.

Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed. *Letâifü'l A'lam Fi İşaratı Ehli'l-İlham, (Tasavvuf Sözlüğü), Çev. Ekrem Demirli*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Medâricu's-Sâlikîn*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

İmâm-ı Rabbânî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. *Mektûbât Trc. Hüseyin Hilmi Işık*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi Yayınları, 2014.

İsa, Abdulkadir. *Hakâik ani't-Tasavvuf*. Suriye: Mektebetü Darü'l-İrfan, 1993.

İskenderî, İbn Atâullah. *Hikemü'l-Atâiyye Trc. ve Şrh. Yahya Pakiş*. İstanbul: Semerkand, 2015.

Herevî, bû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn, (Tasavvufta Yüz Basamak), Trc. Abdurrezak Tek*, ts.

Tay, Ömer. *Çağdaş Dönemde Hindistan'da Tasavvuf (Eşref Ali Tehanevî Örneği)*. İlahiyat Kitap, 2023.

⁵⁸ Câmî, *Tenzîhu'l-Kulûb Li Nazari Allâmi'l-Ğuyûb*, 57.